

Kapitoly
z fonetiky a
fonologie
českého jazyka

Marek Lollok

Souhlásky (konsonanty)

- x samohlásky
- inventář českých souhlásek zahrnuje 31 hlásek

Tři skupiny:

- 1. pravé
- 2. sonory
- 3. klouzavé

Artikulace konsonantů

- artikulační podstatou souhlásek je **vytváření překážek výdechovému proudu vzduchu**; při jejich trvání nebo zrušení dochází ke vzniku charakteristických **šumů**, které identifikujeme jako jednotlivé souhlásky
- základem pro rozlišování souhlásek z artikulačního hlediska je způsob tvoření **striktury** a místo, kde ke striktuře dochází (popř. orgán, který strikturu tvoří)

Artikulační fáze

1. **Intenze** (počáteční fáze; vytvoření přehrady)
2. **Tenze** (vrcholová fáze; podržení překážky)
3. **Detenze** (závěrečná fáze; artikulační orgány opouštějí postavení ve vrcholové fázi a přecházejí buď do postavení klidového nebo směřují k vrcholovému postavení následující hlásky)

Klasifikace souhlásek

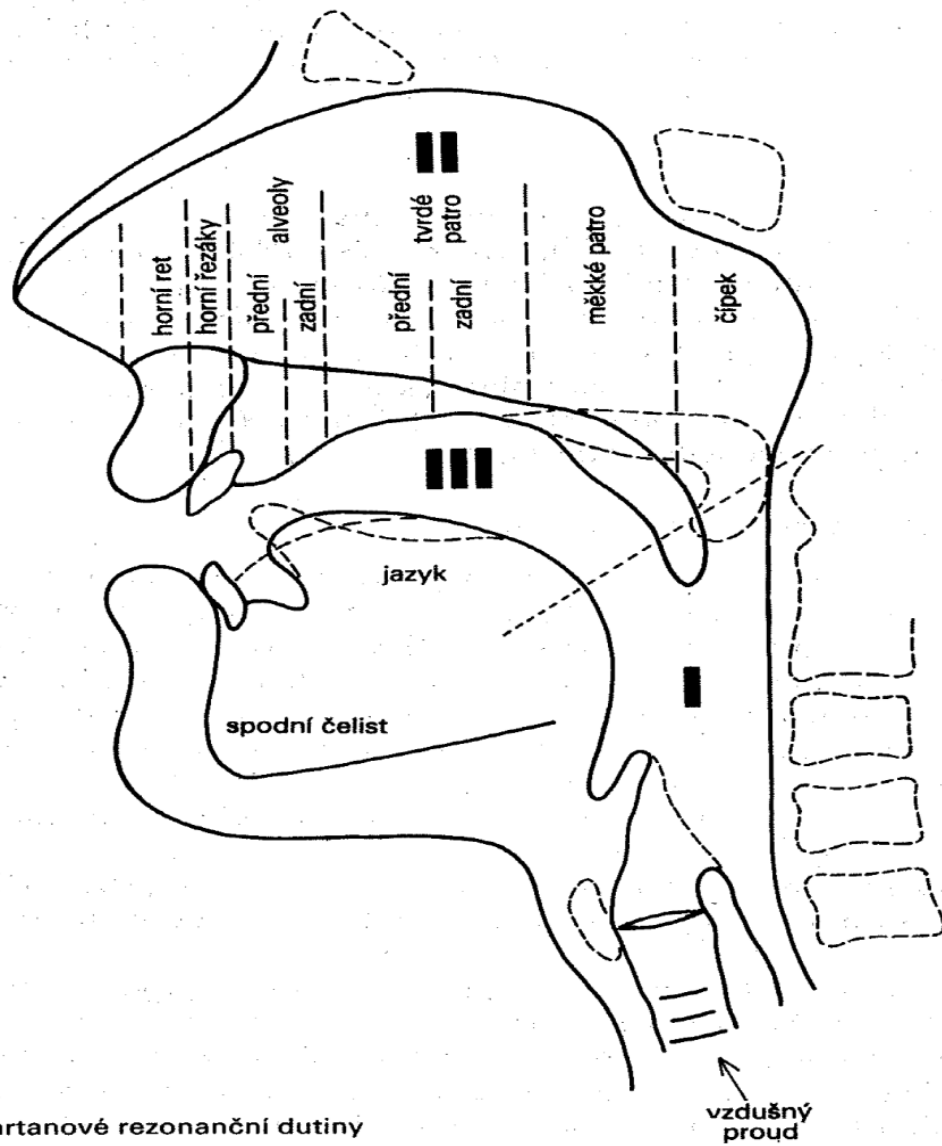
1. podle místa tvoření
2. podle artikulujícího orgánu
3. podle způsobu tvoření
4. podle sluchového dojmu
5. podle účasti hlasivek a přítomnosti základního tónu

podle způsobu tvoření		podle místa tvoření							N - neznělé, Z - znělé	ražené	třené	podle sluchového dojmu
		retné	retozubné	přední	zadní	předo-	zado-	hrtanové				
				zubodásňové		patrové						
		N Z	N Z	N Z	N Z	N Z	N Z	N Z				
závěrové	ústní	P B		T D		ř ě	K G					
	nosní	M	ɱ	N		ň	ŋ					
	hlasivkové							(ráz)				
polozávěrové				C 3	č ž					polosykavé		
úžínové	středové			S Z	š ž					sykavé		
			F V			J	X γ			šumové		
	bokové			L						bez šumu		
				ʀ								
	kmitavé			ř ř						šumové		
	hlasivkové								H			
		retné	předo- středo- zado-			hlasivkové						
			jazyčné									
podle artikulačního orgánu												

Dělení souhlásek podle místa tvoření (podle pasivního artikulujícího orgánu)

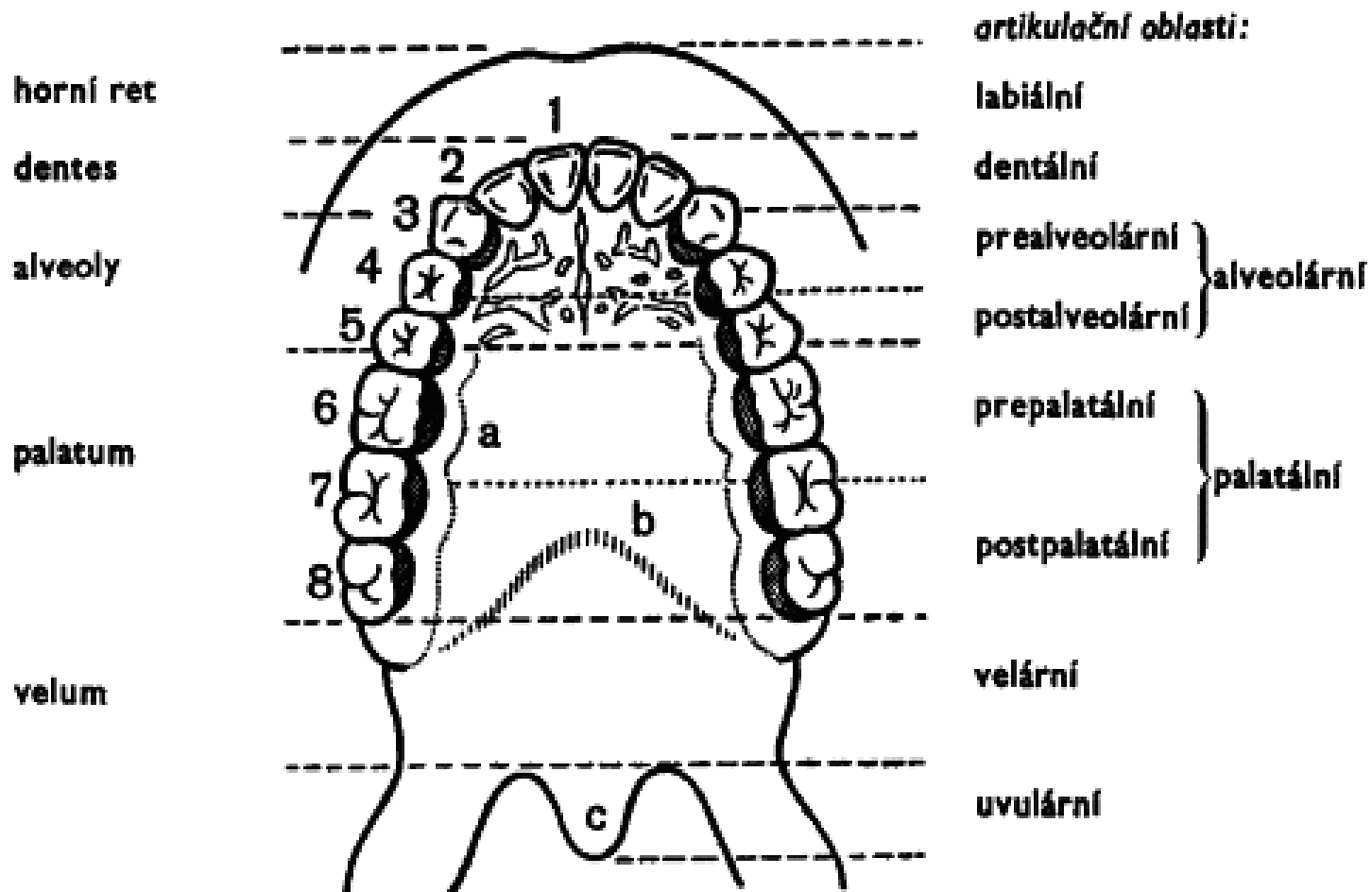
- souhlásky se vyslovují na sedmi místech mluvních orgánů, podle toho je také dělíme:

- obouretné/retoretné (bilabiální), resp. retné: *b, p, m*
- retozubné (labiodentální): *f, v, m̥*
- zubodásňové (alveodentální): *t, d, n, s, z, c, ʒ, ř, ř̄* (tj. neznělé ř), *r, l*
- zadodásňové (postalveolární): *š, ž, č, ʒ*
- předopatrové (palatální): *tʰ, dʰ, ň, j*
- zadopatrové (velární): *k, g, ch, x, ŋ*
- hrtanové (laryngální): *h*, (tj. ráz)

Obr. 3 Nadhrtanové rezonanční dutiny

Fonetické dělení patra (dle Hála 1960)

Třídění podle (aktivního) artikulujícího orgánu

- třídění podle artikulujícího orgánu odpovídá obvykle třídění podle místa artikulace. Odpovídají si tyto kategorie:

Místo artikulace (tvoření)		Artikulující orgán
retné, retozubné	→	retné
zubodásňové	→	předoazyčné
předopatrové	→	středoazyčné
zadopatrové	→	zadazyčné
hrtanové	→	hlasivkové

Dělení souhlásek podle způsobu tvoření (a podle sluchového dojmu)

- na základě tohoto hlediska dělíme souhlásky na tři skupiny podle překážky, která se staví výdechovému proudu.

1. Závěr (okluze) – mluvní orgány se zcela uzavřou a utvoří závěr.

Následně se prudce otevřou (z hlediska akustického dojmu dochází k explozi/ražení). Podle toho se souhlásky nazývají **závěrové** (okluzivy) a z hlediska sluchového dojmu **ražené** (explozivy): *p, b, m, m̃, t, d, n, t̃, d̃, ň, g, k, ŋ, ráz*

2. Polozávěr (semiokluze) – mluvní orgány vytvoří plný závěr, který následně odstraní a přechází v úžinu. Tyto souhlásky se nazývají **polozávěrové** (semiokluzivy): *c, z, č, ž*

3. Úžina (konstrikce) – při výslovnosti se vytvoří mezi mluvními orgány úžina, kterou prochází výdechový proud. Souhlásky se nazývají **úžinové** (konstrikativy); z hlediska sluchového dojmu **třené** (frikativy): *f, v, s, z, ř, ř̄* (tj. neznělé ř), *r, l, š, ž, j, x, h*.

Dělení souhlásek podle sluchového dojmu

- hlásky závěrové (okluzivy) → **ražené** (explozivy)
- hlásky úžinové (konstriktivy) → **třené** (frikativy)
- hlásky polozávěrové → „poloražené, polotřené“;
ražené polosykové (afrikáty)

Ad souhlásky třené:

- **sykavky**: ostré *s, z* + tupé *š, ž*
- **hlásky kmitavé** *r, ř, ř̄* (tj. neznělé ř)

Pozn.: Souhláska *r* a *ř* se tvoří tak, že se konec jazyka rychle dotkne tvrdého patra a přitom vibruje: při výslovnosti *r* jedenkrát, při výslovnosti *ř* dvakrát až třikrát. Proto se souhlásky *r* a *ř* nazývají také jako souhlásky **kmitavé** (vibranty).

Dělení souhlásek podle přítomnosti základního tónu

- **znělost** a **neznělost** jsou vlastnosti souhlásek, které závisí na přítomnosti základního tónu; základní tón se tvoří v hlasívkách
- souhlásky, které mají značnou část tónové složky, se nazývají **sonory**; zachovávají si zznělost a jsou z hlediska zznělosti jedinečné
- všechny ostatní souhlásky jsou **šumové** a podle přítomnosti základního tónu je dělíme na dvě skupiny: **znělé** a **neznělé**

Dělení souhlásek podle účasti dutiny nosní

- při tvoření souhlásek prochází výdechový proud z dutiny hrdelní do dutiny ústní nebo nosní
- tyto dutiny jsou s dutinou hrdelní po stránce anatomické spojeny
- když se uzavře průchod do dutiny nosní, tvoří se souhlásky v dutině ústní, pokud se lehce otevře, umožní výdechovému proudu přejít do dutiny nosní a výsledkem artikulace jsou souhlásky nosové (nazály):
m, ŋ, n, ŋ, ň

- jako doplňková, fonologicky irelevantní složka tvoření souhlásek se v češtině uplatní **činnost rtů u jazyčných souhlásek**: rty jsou aktivní u *s, z, c, 3, ř, ř, š, ž, č, ž* (pozice rtů je nutná pro správné vyznění těchto hlásek; u ostatních jazyčných souhlásek jsou rty pasivní a sledují jen pohyb čelistní

Pravé konsonanty

- šumové souhlásky, které tvoří základ soustavy českých konsonantů; vytvářejí dvojice, lišící se z podstatných vlastností pouze znělostí – jsou tedy foneticky párové: *p-b*; *t-d*; *t'-d'*; *s-z*; *š-ž*; *x-h*; *f-v*; *k-g*; *c-3*; *č-ž*
- čeština má 21 pravých (šumových souhlásek (konsonantických fonémů)
- pro jejich označení je 18 grafémů (*ch*, *dz*, *dž*; v přejatých slovech také *x*, *q*, *w*)

Sonory

- fonémy s příznakem konsonantnosti i vokálnosti; při jejich realizaci je přítomen šum i tón
- nemají znělostní protějšky; jsou znělé a znělost neztrácejí
- mohou tvořit jádro slabiky
- nepůsobí znělostní asimilaci
- patří k nim **nazály** (nosovky) – *m, m̃, n, ň, ŋ* a **likvidy** *l* a *r* (se zvláštním způsobem tvoření úžiny: v případě *l* **úžina boková** – laterární; v případě *r* jazyk vibruje – **hláska kmitavá**)

Klouzavé hlásky

- patří mezi hlásky úžinové
- v jejich realizaci nenajdeme výraznější tón ani šum
- označují se také mezinárodním termínem **glidy**
- *j a ů*